

Петренко Володимир Сергійович,
*к.ю.н., доцент, доцент кафедри права інтелектуальної
власності та корпоративного права
Національного університету «Одеська юридична академія»,
суддя Київського районного суду м. Одеси*

ВЕРХОВЕНСТВО ПРАВА ЯК НОВИЙ ПРИНЦИП ЦИВІЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА

23.03.2017 року Президентом України внесено до парламенту проект Закону № 6232 «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів». Відповідно до цього проекту закону ЦПК України зазнає суттєвих змін та викладається у новій редакції.

Ч.3 ст.2 нового ЦПК України визначає основні засади (принципи) цивільного судочинства, якими є:

- 1) верховенство права;
- 2) законність;
- 3) повага до честі і гідності, рівність усіх учасників судового процесу перед законом та судом;
- 4) гласність і відкритість судового процесу;
- 5) змагальність сторін;
- 6) диспозитивність;
- 7) пропорційність;
- 8) обов'язковість судового рішення;
- 9) забезпечення права на апеляційний перегляд справи;
- 10) забезпечення права на касаційне оскарження судового рішення у випадках, встановлених законом;
- 11) розумність строків розгляду справи судом;
- 12) неприпустимість зловживання процесуальними правами;
- 13) відшкодування судових витрат сторони, на користь якої ухвалене судове рішення.

У разі прийняття Верховною радою України проекту закону у запропонованій Президентом редакції, верховенство права буде закріплено як принцип цивільного судочинства на рівні профільного процесуального кодексу, адже чинний на теперішній час ЦПК такого принципу не містить.

Слід зазначити, що принцип верховенства права закріплено у ч. 1 ст. 8 Конституції України як загальноправовий принцип: «В Україні визнається і діє принцип верховенства права».

Законодавство України не містить визначення та не розкриває змісту принципу верховенства права. За своїм змістом це один з найскладніших правових принципів. Один з елементів принципу верховенства права втілено у ст. 3 Конституції України: «Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави».

У судочинстві принцип верховенства права передбачає обов'язок суду, насамперед, тлумачити закон, виходячи з пріоритету прав людини при вирішенні справи. Тлумачення закону в жодному разі не повинно тягти несправедливе обмеження таких прав.

В якості протилежності верховенства права найчастіше визначають свавілля. Держава не може діяти свавільно, вона обмежена правом. І не тільки створеним нею законодавством, а й правом, яке існує априорі, незалежно від її розсуду – природним правом або природними правами кожної людини.

Конституційний суд України у своїх рішеннях часто посилається на принцип верховенства права. Вперше характеристику принципу верховенства права було наведено у рішенні Конституційного суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання) від 2 листопада 2004 р.: «Верховенство права вимагає від держави його втілення у правотворчу та правозастосовну діяльність, зокрема у закони, які за своїм змістом мають бути проникнуті передусім ідеями соціальної справедливості, свободи, рівності тощо. Одним з проявів верховенства права є те, що право не обмежується лише законодавством як однією з його форм, а включає й інші соціальні регулятори, зокрема норми моралі, традиції, звичаї тощо, які легітимовані суспільством і зумовлені історично досягнутим культурним рівнем суспільства. Всі ці елементи права об'єднуються якістю, що відповідає ідеології справедливості, ідеї права, яка значною мірою дістала відображення в Конституції України».

Таке розуміння права не дає підстав для його ототожнення із законом, який іноді може бути й несправедливим, у тому числі обмежувати свободу та рівність особи. Справедливість – одна з основних засад права, є вирішальною у визначенні його як регулятора суспільних відносин, одним із загальнолюдських вимірів права. Зазвичай справедливість розглядають як властивість права, виражену, зокрема, в рівному юридичному масштабі поведінки й у пропорційності юридичної відповідальності вчиненому правопорушенню.

У сфері реалізації права справедливість проявляється, зокрема, у рівності всіх перед законом, відповідності злочину і покарання, цілях законодавця і засобах, що обираються для їх досягнення».

Конституційний суд України, надаючи характеристику принципу верховенства права, розглядає право не як закон чи систему нормативних актів, а як втілення справедливості.

В іншому рішенні Конституційний суд України, керуючись принципом верховенства права, дійшов висновку, що правосуддя за своєю суттю визнається таким лише за умови, що воно відповідає вимогам справедливості і забезпечує ефективне поновлення в правах.

Таким чином, можна стверджувати, що верховенство права як принцип цивільного судочинства визначає спрямованість судочинства на досягнення справедливості та надання ефективного захисту.

Принцип верховенства права охоплює не лише змістовний аспект (правового відношення між людиною і державою на засадах визнання людини вищою соціальною цінністю), але й процедурний аспект, який базується на вимогах відповідності правотворчої та правозастосовної практики певним стандартам, таких як заборона зворотної дії закону, вимога ясності та несуперечності закону; вимога щодо однакового застосування закону; застосування покарання виключно на підставі закону та ін.

У звіті Венеціанської комісії 14 CDL-AD(2011) на підставі аналізу правових систем європейських держав у пошуках спільних елементів, характерних як для «верховенства права», так і «правової держави», пропонується щонайменше 6 необхідних елементів, яких необхідно дотримуватися не лише формально, але й по суті. Ними є: 1) законність, включно з прозорим, підзвітним і демократичним процесом прийняття законів; 2) правова визначеність; 3) заборона довільності у прийнятті рішень; 4) доступ до правосуддя, що здійснюється незалежним і безстороннім судом, включно з можливістю оскаржити в суді адміністративні акти; 5) повага до прав людини; 6) недискримінація і рівність перед законом.

Застосування судом принципу верховенства права здійснюється як правило з урахуванням судової практики Європейського Суду з прав людини, який діє на основі Європейської Конвенції про захист прав людини

і основоположних свобод. У преамбулі цієї Конвенції верховенство права визнано як принцип, що об'єднує країни – учасниці Ради Європи. У своїх рішеннях Суд неодноразово звертається до зазначеного у преамбулі Конвенції принципу і, вважаючи його одним із основоположних принципів функціонування країн-учасниць, надає йому власне тлумачення при вирішенні справ.

ЄСПЛ розкриває зміст принципу верховенства права через формулювання вимог, які він виводить з цього принципу. Перша стосується вимоги «якості» закону, а друга – принципу юридичної визначеності.

Під законом тут маєтись на увазі положення нормативно-правового акта. По-перше, закон повинен бути доступним особі, тобто містити зрозумілі й чіткі формулювання, які б давали можливість особі самостійно або з відповідною консультацією регулювати свою поведінку. По-друге, він має бути передбачуваним, тобто таким, щоб особа могла передбачити наслідки його застосування. По-третє, закон повинен відповідати всім іншим вимогам верховенства права, зокрема він з достатньою чіткістю має встановлювати межі дискреційних повноважень, наданих суб'єктам владних повноважень, та спосіб їх здійснення. Це необхідно, щоб особа була захищеною від свавілля суб'єктів владних повноважень (п. 27 рішення Європейського Суду з прав людини у справі «Круслен проти Франції» від 24 квітня 1990 року).

Звідси й ще одна вимога принципу верховенства права – захист від свавілля. Це означає, що втручання суб'єктів владних повноважень у права людини має підлягати ефективному контролю. Щонайменше це має бути судовий контроль, який найкращим чином забезпечує гарантії незалежності, безсторонності та належної правової процедури. Держава також повинна забезпечувати наявність достатніх та ефективних гарантій проти зловживань (п. 55 рішення у справі «Класс та інші проти Німеччини» від 6 вересня 1978 року).

У зв'язку із судовим контролем важливою є вимога про доступ до суду. Серед іншого, вона означає, що з юрисдикції судів не можна вилучати будь-які позови, так само не можна надавати певним категоріям осіб імунітети від судових позовів. З вимогою про доступ до суду несумісними є надмірні затримки зі здійсненням правосуддя та виконанням судових рішень (п. 65 рішення у справі «Фаєд проти Сполученого Королівства» від 21 вересня 1994 року).

Складовою принципу верховенства права, як зазначалося вище, є також вимога юридичної визначеності. Відповідно до неї, зокрема, остаточне рішення суду у вирішеній ним справі не може піддаватися сумніву, навіть у разі зміни законодавства. Повинні бути виключені будь-які спроби з боку несудових органів влади піддавати сумніву судові рішення,

перешкоджати його виконанню, позбавляти його юридичної сили або безпідставно затримувати його виконання. Ця вимога зобов'язує державу та будь-який орган виконувати судові розпорядження чи рішення, у тому числі й ухвалені проти держави чи органу. Отже, вимога про юридичну визначеність одночасно включає й вимогу про обов'язковість судових рішень (п. 51, 52 рішення у справі «Рябих проти Росії» від 24 липня 2003 року).

Проявом принципу верховенства права є вимога про невторчання законодавчої влади у здійснення правосуддя. Вторчання з боку законодавчого органу в процес здійснення правосуддя з метою вплинути на вирішення судом спору є недопустимим, окрім випадків, коли для цього існують неспростовні підстави, що впливають із загального інтересу (п. 30 рішення у справі «Агудімос та судноплавна компанія «Сефаллоніан скай» проти Греції» від 28 червня 2001 року).

Названі вимоги не вичерпують зміст принципу верховенства права. ЄСПЛ при вирішенні конкретних справ постійно доповнює цей зміст.

Варто підкреслити, що найважливіше значення принцип верховенства права має саме для судової гілки влади. Як принцип судочинства він визначає спрямованість правосуддя на досягнення справедливості. Справедливими мають бути не тільки судовий процес, але й результат судочинства.

Верховенство права означає, що людина, її права визнаються найвищими цінностями та визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Таким чином, принцип верховенства права як загальна засада судочинства визначає спрямованість судочинства на захист прав людини. Цей принцип зобов'язує суд при вирішенні справи давати таке тлумачення закону чи іншому правовому акту, яке б утверджувало права людини.

Принцип верховенства права означає також, що неповне чи суперечливе законодавче регулювання певних правовідносин або ж його відсутність не можуть бути підставою для відмови у розгляді звернення і вирішенні судом заявлених вимог. Обов'язок подолати неповноту, неясність, суперечливість чи відсутність законодавства покладається на суд.

Таким чином, принцип верховенства права відкриває шлях до творчого, а не бездумного застосування закону. Судові рішення з огляду на принцип верховенство права за своїм змістом повинні утверджувати справедливість і права людини, укріплювати довіру до судів.